

Л. Гриневич

ДИНАМІКА НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ ЧАСТИН І З'ЄДНАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОКРУГИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Питання про специфіку національного складу частин і з'єднань РСЧА на різних етапах її історії тривалий час перебувало за межами наукового обговорення. Архівні документи, статистичні матеріали, які могли б пролити світло на цю наукову проблему, в СРСР зберігалися як цілком таємні. Офіційні військові історики опікувалися не стільки встановленням наукової істини, скільки пошуками можливостей „науко-подібно” обґрунтувати окреслені правлячою Комуністичною партією політико-ідеологічні схеми. Стосовно громадянської війни, ішлося про приховування за тезою „РСЧА – армія дружби і братерства усіх народів” факту нав'язування радянською Росією більшовицької влади національним регіонам. Щодо міжвоєнного періоду, то тут „політично-небезпечною зоною” уявлялося все, що так чи інакше було пов'язане з практикою національно-військового будівництва в СРСР. Намагаючись оминати цю „зону”, радянські військові історики подекуди обмежувалися побіжною згадкою про існування у 1920-ті рр. національних військових формувань, подекуди просто замовчували цей факт, а разом – і будь-які конкретні відомості про національний склад дислокованих на терені республік частин та з'єднань Червоної армії¹. Окремим характерним прикладом – можливо вимушених, а можливо й свідомих маніпуляцій радянських військових істориків з історичними фактами може служити опублікована 1982 р. у збірці „Бойова співпраця радянських республік. 1919-1922 рр.” стаття А. Крушельницького і М Молодцигіна „Становлення РСЧА як армії дружби і братерства народів”². Судячи за характером посилань, авторам були доступні свого часу опубліковані, а пізніше засекречені матеріали проведеного у серпні 1920 р. перепису РСЧА. На цю думку наштовхує активне цитування даних перепису про „соціальне обличчя” військовослужбовців. Однак, замість наведення здобутих у ході перепису і навіть узагальнених військовими статистиками конкретних відомостей про національний склад Червоної армії наприкінці громадянської війни, які, між іншим, чітко вказували на непропорційно низький відсоток в „армії диктатури пролетаріату” етнічних українців, автори вдалися до цитування „більш прийнятних у політичному відношенні”, хоча й зовсім незрозумілих за походженням даних міністра оборони СРСР А.Гречко, оприлюднених 1972 р. „Военно-историческим журналом” у статті „На сторожі Союзу Радянських Соціалістичних республік”³.

В умовах „архівної революції”, а особливо після розвалу СРСР, коли розпочалося активне дослідження заборонених раніше тем, національний аспект військової реформи 1920-х рр. опинився у центрі уваги науковців, зокрема і України. 1995 року у Львові мною була захищена кандидатська дисертація на тему „Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст.: національний аспект”⁴, яка наступного року у розширеному вигляді увійшла розділом до колективної праці „Історія українського війська”⁵. Також 1997 року в Одесі була захищена кандидатська дисертація О. Бондаря на тему „Українізація та національні формування у військах УВО у 1922–1935 роках”⁶. Хоча автори названих робіт ввели до наукового обігу чимало невідомих раніше документів, зокрема й щодо характеристики військ за національною ознакою, усе ще обмежена джерельна база не дозволила провести повноцінне дослідження й відтворити більш-менш повну наукову картину динаміки національного складу дислокованих на українському терені з'єднань РСЧА. Дана стаття є результатом опрацювання в Російському державному військовому архіві (РДВА, м. Москва) значного масиву нещодавно виведеної з спецховів військово-статистичної документації, і має на меті заповнити цю прогалину.

Перші відносно точні дані про національний склад РСЧА з'явилися після проведення у серпні 1920 р. перепису Червоної армії і Флоту, попередні підсумки якого охопили 2596415 військовослужбовців (83,9% їх загальної кількості)⁷. Згідно з цими даними абсолютну більшість особового складу радянських збройних сил складали великороси (79,5%), щодо представництва інших національностей, то воно було таким: українці – 5,9%, білоруси – 2,2%, татари – 3,4%, євреї – 1,4%, поляки – 0,8%, німці – 0,7% та ін.⁸ Введення до анкети графи про національну належність стало певною новацією російської статистики, оскільки в минулому цю графу традиційно заміняло питання про віросповідання. Те, що значна більшість військовослужбовців продемонструвала здатність чітко визначити свою національність, вказувало на успіх процесу мобілізації етнічностей у роки революції і громадянської війни. Лише 30 тис. оброблених військовими статистиками анкет у графі про національність містили звичайну для Російської імперії інформацію про віросповідання (православний, католик, магометанин, юдей). Відповіді, що засвідчували нерозуміння самого сенсу запитання про національність, – на кшталт „псковський”, „санітар”, „селянин”, „позапартійний”, – були поодинокими. Частішими, натомість, були випадки, коли із цілком зрозумілих причин червоноармійці не могли визначитися з належністю до конкретної національної групи, називаючи себе „сумішю”. На диво екзотичною виявилася група військовослужбовців –

ідейних революціонерів (усього 459 анкет), які з принципових міркувань назвали себе інтернаціоналістами. Утім, цих останніх, так само як і православних чи католиків, псковичів, санітарів чи позапартійних, військові статистики розподілили по національних групах на свій власний розсуд, зважаючи на специфіку прізвищ або місце народження⁹.

Перепис виразно засвідчив суттєву активність і водночас пасивність певних національних груп у боротьбі за встановлення радянської влади, принаймні наприкінці громадянської війни. Основний тягар у цій боротьбі взяли на себе великороси, кількість яких в РСЧА (79,5%) була значно більшою, ніж у загальній масі населення (55,6%). Активно задіяними у радянських збройних силах виявилися і прибалтійські народи – естонці, литовці і латиші, чисельність яких у Червоній армії була відповідно вдвічі, втричі і навіть вчетверо більшою, ніж серед населення. А ось етнічні українці опинилися в числі безперечних аутсайдерів, адже їх представництво у складі РСЧА (5,9%) було втричі меншим, ніж у загальній масі населення колишньої імперії (17%)¹⁰. Основна причина цього крилася у неспроможності радянської влади провести мобілізації серед населення України (за роки громадянської війни остання дала мізерний відсоток мобілізованих до РСЧА – лише 2,4%¹¹). Крім того, значні маси українців під час війни перебували у складі армії УНР та чисельних, різнокольорових за політичним забарвленням повстанських формуваннях.

Доволі незручним для більшовиків у політичному відношенні виглядало й фактично зроблене військовими статистиками визнання про силове нав'язування Росією радянської влади Україні. Принагідно відзначимо, що у роки громадянської війни усе ж був період, коли етнічні українці могли скласти переважну частку розташованих на українському терені радянських військ. Ідеться про першу половину 1919 р., коли до РСЧА перекочували чисельні повстанські формування – богунці і тарашанці, григор'євці і махновці та ін. Цей період, однак, виявився нетривалим. Запровадження військового комунізму, складовою якого стала ненависна селянам продрозкладка, а також виразно антирелігійна, антиукраїнська політика більшовиків призвели до розкладання військ та спричинили масові заколоти в РСЧА. Це зумовило чергове падіння радянської влади і водночас остаточно переконало військово-політичне керівництво РСФРР у необхідності завоювання України великоросійськими військами. Тож, станом на серпень 1920 р., за визначенням військових статистиків, „війська українських губерній характеризувалися наявністю в них досить малого числа місцевих уродженців і були укомплектовані уродженцями внутрішніх районів РСФРР, так само як і війська, що знаходилися у зоні військових дій¹²». Загалом у ХВО, КВО,

а також польових частинах РСЧА на території України нараховувалося 995882 великоросів, 130914 українців, 28229 євреїв, 41850 татар та ін.¹³ Приблизно таку ж картину національного складу РСЧА в Україні змалював у березні 1921 р. на V-му Всеукраїнському з'їзді рад і командуючий збройними силами України та Криму М. Фрунзе. За його словами, 85% особового складу Червоної армії в УСРР складали великороси, 9% – українці, 6% – поляки, білоруси, татари, євреї, німці та ін.¹⁴

Розпочаті з кінця 1920 р. масові мобілізації населення України до РСЧА¹⁵ суттєво збільшили в ній частку українців. Відповідно до даних звіту Наркома у військових і морських справах СРСР за 1922/1923 р. станом на 15 березня 1923 р. кількість українців у Червоній армії вже сягала 23,03%, великоросів – 63,22%, білорусів – 3,7%, євреїв – 2,32%, татар – 0,88%, німців – 0,68%, поляків – 1,06%.¹⁶ Утім, різке збільшення українців в армії у перші повоєнні роки лише відносно позначилося на національному складі військових частин і з'єднань, безпосередньо дислокованих на терені України. Усе ще триваюча боротьба з залишками „політичного бандитизму” та усвідомлення більшовицьким керівництвом потенційної неблагодійності української селянської молоді, значна частина якої встигла побувати у різноманітних „політичних бандах” та демонструвала умовну лояльність радянській владі, зумовили активне застосування принципу екстериторіальності у порядку комплектації червоних військ в Україні. Так, на підставі рішення РПО від 18 серпня 1922 р. і РНК РСФРР від 6 вересня 1922 р. наприкінці року відбувся призов до армії молоді 1901 року народження. У межах України до війська було закликано 151 999 осіб, однак лише 61288 з них залишилися на українському терені, решта – незважаючи на неймовірну матеріальну скруту в країні, зокрема безумовну нестачу коштів для перевезення військ – була направлена для проходження служби в інші регіони країни¹⁷. Куди саме потрапили мобілізовані українці, можна судити за даними вищезгаданого звіту НКВС. У березні 1923 р. кількість українців у складі частин і з'єднань Української військової округи становила менше половини (42,37%), практично стільки ж їх було в Окремій Кавказькій армії (ОКА) – 40,26%, у Північно-Кавказькій військовій округі – 29,92%, Західно-Сибірській ВО – 18,39%, Західній ВО – 26,62%, Петроградській ВО – 18,71%, Московській – 5,8%, Приволзькій – 4,66% та ін.¹⁸ Щодо національного складу частин і з'єднань Української військової округи у цей період, то загалом він мав такий вигляд: великороси – 41,08%, українці – 42,37%, білоруси – 6,62%, євреї – 4,65%, татари – 0,70%, німці – 0,67%, поляки – 1,38%, киргизи – 0,87%, латиші – 0,09%, башкири – 0,07% та ін.¹⁹

Протягом 1920-х рр., у період здійснення військової реформи, складовими якої були запровадження територіально-кадрової системи

комплектування військ та утворення національних військових формувань, національна структура частин і з'єднань УВО стала набувати вигляду, тотожного структурі населення УСРР²⁰. Насамперед це стосувалося червоноармійців територіальних з'єднань, особовий склад яких в абсолютній більшості поповнювався за рахунок місцевого українського населення. А проте, не тільки серед перемінників, але і серед червоноармійців українці в середині 1920-х рр. стали складати більше половини. Щодо великоросів, то вони здебільшого були представлені у кадрових стрілецьких і спеціальних військах, і зовсім небагато – у територіальних. Такою самою була ситуація з німцями. Натомість відсоток єврейства серед червоноармійців кадру в УВО був пропорційним загальній кількості євреїв серед населення УСРР й суттєво вищим, ніж у частинах і з'єднаннях інших військових округ. Найбільше євреїв-кадровиків проходило військову службу у спеціальних частинах, хоча у кадрових і територіальних дивізіях їх також було чимало. У кавалерії євреїв було небагато. Натомість татари-червоноармійці у більшості служили саме в кавалерійських дивізіях, а в інших військах були представлені хоча й рівномірно, проте незначною кількістю. Детальніше специфіку національного складу червоноармійців-кадровиків у частинах і з'єднаннях УВО у середині 1920-х рр. ілюструє представлена нижче таблиця № 1.

Таблиця № 1.

Національний склад кадру червоноармійців частин і з'єднань УВО. Середина 1920-х рр. (осіб)

з'єднання	українці	росіяни	євреї	німці	поляки	татари	молдовани	інші
кадрові стрілецькі	58,4	24,4	3,6	2,9	1,7	4,8	0,3	3,4
територіальні	85,1	7,3	4,0	0,6	1,2	0,2	0,5	1,1
кавалерійські	79,2	15,7	1,3	0,4	0,3	0,1	1,8	1,2
спеціальні	67,7	23,8	5,2	0,8	0,8	0,3	0,3	1,1
загалом в УВО	70,3	18,8	5,4	1,5	1,1	2,0	0,8	2,1

Джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Од.зб.2250. – Арк.63.

Що стосується характеристики начскладу округи, то тут були певні особливості. Якщо молодші командири, так само як і червоноармійці, у своїй значній більшості складалися саме з українців, то середній, старший і вищий комсклад – в основному з великоросів. Згідно з даними, оприлюдненими ПУ УВО під час 2-ї окружної партконференції у 1924 р., серед командирів кадрових з'єднань УВО українці становили 24,64%, великороси – 66,64%, євреї – 2,83%, білоруси – 1,54%, інші національності – 4,35%. Домінували великороси і серед політпрацівників УВО, становлячи 56,7% його загального складу. Доволі значною серед армійських політпрацівників була в цей час також присутність євреїв – 12,3%. Щодо українців, то їх було 23,3%, а представників інших національностей – 7,7%²¹. Кількома роками пізніше, у 1926-1927 рр., за інформацією командуючого УВО Й.Якіра, молодші командири кадрових частин і з'єднань округи вже на 80,0% складалися етнічних українців і на 16,0% з великоросів; у числі командирів середньої ланки українців натомість було лише 26,5%, а великоросів – 58,6%, серед старшого комскладу – відповідно 15,7% і 66,3%, серед вищого комскладу – 15,8% і 67,9%²².

Слід відзначити, що територіально-кадрова система комплектування військ передбачала активне застосування принципу екстериторіальності як до кадрових з'єднань, так і стосовно кадровиків територіальних дивізій. Статистичні відомості про національний склад частин і з'єднань РСЧА вказують на те, що не лише на початку, але і протягом усіх 1920-х рр. доволі значні маси етнічних українців (як червоноармійців, так і начскладу) відбували військову службу за межами України. Звернемося, наприклад, до характеристики національного складу кадрових з'єднань найбільш чисельних, суходільних військ РСЧА. Станом на 1 січня 1929 р. етнічні українці становили 20% загальної кількості рядовиків РСЧА, при цьому в УВО їх частка сягала 60,4%, у Кавказькій Червоній армії – 32,9%, Середньоазійській ВО – 19,4%, Північно-Кавказькій ВО – 7,8%, Сибірській ВО – 4,2%, БВО – 3,4%, МВО – 3,6%, Ленінградській ВО – 2,7%, ПриВО – 2,2%²³. Приблизно такі самі пропорції у різних регіонах мало й представництво українців серед начскладу. Становлячи 20,8% загальної кількості молодшого начскладу РСЧА, українців в УВО було 71,7%, у Кавказькій ЧА – 32,7%, САВО – 10,2%, Північно-кавказькій ВО – 5,9%, СибВО – 5,3%, БВО – 2,4%, МВО – 2,8%, ЛВО – 2,2%, ПриВО – 4,3%²⁴.

Тепер щодо начскладу від середнього і вище. В РСЧА частка українців тут становила 10,5%, по округах розподіл був таким: в Українській військовій округі – 32,2%, у Кавказькій Червоній армії – 5,3%, Середньоазійській ВО – 7,8%, Північно-Кавказькій ВО – 8,1%, Сибірській ВО – 4,4%, БВО – 4,6%, МВО – 3,8%, Ленінградській ВО – 3,9%, Приволзькій ВО – 3,8% та ін.²⁵

З початком сталінської „революції згори”, коли значні маси переважно українського за національним складом селянства, а також представники національних меншин – поляки, німці, татари та ін. почали більш, ніж виразно демонструвати своє невдоволення сталінською владою, останньою стали вживатися превентивні заходи для підвищення серед рядовиків „пролетарського прошарку”, зокрема й шляхом подальшого розширення екстериторіального принципу комплектування дислокованих в Україні військ і, відповідно, більш активного насичення їх представниками інших регіонів СРСР – насамперед РСФРР. Якщо серед поповнення кадру УВО призовниками 1902 р.н. українців було 74,2%, великоросів – 15,6%²⁶, у складі поповнення 1904 р. н. – відповідно 89,3% і 9,5%²⁷, то серед червоноармійців поповнення 1905 р.н. українців виявилось 69,9%, росіян – 20,6%, а в числі новобранців 1906 р.н., які прибули до УВО після осіннього призову 1928 р., відповідно 51,7% та 34,2%²⁸.

Різке зменшення кількості українців серед червоноармійців в датованому січнем 1929 р. документі ПУ УВО визнавалося прогалиною у практиці комплектування військ округи²⁹. Однак те, що подібні зміни у комплектації особового складу кадрових військ УВО мали не випадковий, а цілком послідовний характер, підтверджують дані чисельних „політхарактеристик з’єднань”, які готувалися ПУ УВО для ПУ РСЧА практично щороку. Візьмемо, наприклад, відому у період громадянської війни 44-у (Щорсівську) стрілецьку дивізію. У 1920-ті рр. вона була кадровою і дислокувалася у Житомирі. Станом на 1 грудня 1927 р. серед 5287 рядовиків дивізії українці становили 65,8%, великороси – 28,2%, євреї – 2,8%³⁰. Роком пізніше кількість українців скоротилася до 61,6%, а великоросів збільшилася до 33,5%³¹. У політхарактеристиці за січень 1930 р. повідомлялося про поповнення складу дивізії призовниками з РСФРР – більше 1500 осіб з ЦЧО, близько 300 осіб – з Середньо-Волзького краю³². До 1 січня 1931 р. кількість українців у з’єднанні знову зменшилася, а великоросів зросла: серед 4893 червоноармійців українців було вже 41,6%, а великоросів – 53,9%³³. Дані за 1 квітня 1932 р. вказували на цю саму тенденцію: серед 4904 червоноармійців українців тепер було лише 35%, великоросів – 57%, представників інших національностей – 8%³⁴. Іще один приклад – 51-а кадрова сд (частини дислокувалися в Одесі, Тирасполі). Як зазначалося у політхарактеристиці, станом на 1 січня 1928 р. серед червоноармійців поповнення 1905 р.н. налічувалося 53% українців, 35% великоросів, 4,3% євреїв, 3,9% молдаван, 9% представників інших національностей – 3,8%³⁵. У січні 1930 р. частини з’єднання отримали солідне поповнення з РСФРР – більше 1700 осіб з ЦЧО, близько 300 – з Нижньоволзького, 350 – з Середньоволзького краю³⁶. Станом на 1 червня 1931 р. серед нового

поповнення було великоросів – 51,1%, українців – 28,9%, молдаван – 9%, чувашей – 3,2%, представників інших національностей – 7,8%³⁷. У 24-й сд (кадрова, частини дислокувалися у Вінниці, Жмеринці) на зламі 1920-х рр. відбувалося те саме. Станом на 1 січня 1928 р. до дивізії прибули новобранці 1905 р.н., 74,1% з них становили українці, 19,2% – великороси, 2,1% – євреї, 4,6% – представники інших національностей³⁸. Трьома роками пізніше у складі дивізії, особовий склад якої комплектувався і за рахунок активного перекидання призовників з МВО, ПриВО, налічувалося лише 36,8% українців, а великоросів – 57,8%³⁹. Зменшення чисельності українців проглядалося й у червоноармійському складі з'єднань, дислокованих на території Криму. У 3-й Кримській стрілецькій дивізії (кадрова, частини розташовувалися у Сімферополі, Севастополі і Феодосії) станом на 1 січня 1928 р. в числі 3786 червоноармійців великороси становили трохи менше половини – 47,0%, українці – 38,8%, татари – 5,0%, євреї – 2,8%⁴⁰. У січні 1930 р. склад дивізії поповнили новобранці, у тому числі близько 1000 червоноармійців з ЦЧО⁴¹. На 1 січня 1931 р. серед 3701 червоноармійців великоросів виявилось 47,8%, татар – 8%, євреїв – 4%, а українців 33,2%⁴².

З кінця 1920-х рр. певні зміни у національному складі червоноармійців вочевидь відбулися й у ряді територіальних дивізій. У 1931 р. Реввійськрадою СРСР на підставі вказівок ЦК ВКП(б) на кадровий принцип комплектування були переведені 46-а, 95-а, 96-а, 99-а і 100-а стрілецькі дивізії⁴³. Це означало, що надалі особовий склад цих з'єднань мав комплектуватися на екстериторіальній основі. Показово, що у 1931 р. в Україну „для посилення військ” були передислоковані 2-а Кавказька, 2-а Туркестанська стрілецькі дивізії, а також 5-та і 14-а кавалерійські дивізії⁴⁴. Частина особового складу цих з'єднань була розпорощена по вчорашніх територіальних дивізіях. У всякому разі, в політхарактеристиці 100-ї сд станом на 1 липня 1932 р. повідомлялося про включення до дивізії особового складу 5-го стрілецького полку і 2-го артилерійського полку 2-ї Туркестанської дивізії, які стали називатися відповідно 299-м стрілецьким полком і 100-м артилерійським полком; у свою чергу „старий” (переважно український) склад цих частин було відправлено для проходження військової служби у Придніпровській дивізії⁴⁵.

Приклади поступового зростання присутності новобранців з інших регіонів СРСР у складі дислокованих в Україні кадрових з'єднань на фоні виразної тенденції зменшення частки етнічних українців можна було б продовжувати. Утім, слід усе ж наголосити на тому, що на початку 1930-х рр., зокрема в умовах голодомору 1933 р., червоноармійський склад дивізій УВО – як кадрових, так і територіальних усе ще залишався переважно українським. За інформацією Військово-статистичного

управління Генштабу РСЧА станом на 1 січня 1931 р. серед 85599 рядовиків кадрових з'єднань УВО українці становили 56,5%, великороси – 33%, татари – 0,8%, німці – 1,2%, поляки – 0,9%, євреї – 3,7%⁴⁶. Водночас серед 172309 рядовиків перемінного складу округи частка українців сягала 87,9%, великоросів – 6,8%, білорусів – 0,2%, татар – 0,04%, німців – 0,5%, поляків – 0,4%, євреїв – 3,2% та ін.⁴⁷ Помітно збільшилася до цього часу кількість етнічних українців і серед начскладу. Зокрема, якщо порівнювати з 1926 р., то частка українців серед кадрових командирів вищої ланки зросла з 15,8% до 23,2%, старшої – відповідно з 15,7% до 19,6%, середньої – з 26,5% до 39,7%⁴⁸. Фізичну більшість – 62,2% складала українці і серед молодшого начскладу кадрових з'єднань, не кажучи вже про територіальні дивізії, де відсоток українців сягав 82,8%⁴⁹. Загальне уявлення про національний склад УВО в цілому, а також окремих з'єднань округи подають таблиці № 2-3.

Таблиця № 2.

Національний склад УВО. Станом на 1 січня 1931 р. (у %)

	Загальна чисельність	великороси	українці	татари	поляки	євреї	німці
<i>кадровики</i>							
<i>начсклад від середнього і вище</i>							
начсклад	15635	47,7	36,7	0,3	1,6	6,7	0,4
командний склад	10492	50,7	36,1	0,3	1,8	3,5	0,5
вищий командний	190	58,4	23,2		2,6	3,7	
старший командний	1757	65,1	19,6	0,05	1,1	3,1	0,5
середній командний	8545	47,5	39,7	0,3	2,0	3,6	0,5
<i>Молодший начсклад</i>							
начсклад	21286	28,5	62,2	0,4	1,1	4,8	0,6
<i>червоноармійці</i>							
рядовики	85599	33,4	56,5	0,8	0,9	3,7	1,2
<i>Перемінники</i>							
<i>Начсклад від середнього і вище</i>							
начсклад	3036	23,7	56,2	0,3	1,3	14,4	0,2

середній, старший комсклад	1383	25,7	59,6	0,1	1,6	8,2	0,2
старший комсклад	61	50,7	23,0		1,6		
середній комсклад	1322	24,1	51,3	0,1	1,6	8,5	0,1
<i>Молодший начсклад</i>							
начсклад	4082	10,2	82,8		0,7	4,4	0,4
<i>Червоноармійці</i>							
рядовики	172309	6,8	87,9	0,04	0,4	3,2	0,5

Джерело: РДВА. – Ф.9. – Оп.32. – Од. зб.4. – Арк.100-101, 104-105, 108-109, 112-113, 116-117, 120-121, 124-125; Од.зб.6. – Арк.5, 13-14, 21-22, 29-30, 37-38, 45-46, 53-54, 65-66.

Таблиця № 3.

Національний склад окремих з'єднань Української військової округи. Станом на 1 січня 1931 р. (у %)

з'єднання	Кадровий / перемінний склад						
	росіяни.	українці	білоруси	татари	німці	поляки	євреї
3-я сд	50,0	32,3	0,8	7,1	0,7	1,8	4,3
7-а сд	12,5	81,3	0,9		0,3	0,5	3,6
	0,8	97,4	0,1		0,4	0,1	1,2
15-а сд	23,4	59,7	1,2	0,5	1,3	1,9	10,1
	8,1	83,1	0,8		1,9	0,5	4,2
23-я сд	19,3	71,8	1,2	0,2	0,5	0,8	5,3
	20,0	75,3	0,2		0,02	0,2	4,0
24-а сд	56,3	36,5	0,6	1,2	0,7	0,7	2,6
25-а сд	14,6	76,3	1,3	0,1	0,3	1,6	4,2
	5,7	91,8	0,1		0,1	0,04	2,2
30-а сд	17,2	70,8	1,6	0,03	1,0	1,9	6,5
	7,4	85,2	1,2		1,3	0,5	4,2
44-а сд	53,6	41,5	0,4	0,2	0,7	0,5	2,0
45-а сд	37,8	51,1	0,5	0,4	4,1	0,9	3,5
46-а сд	10,0	76,1	0,9		0,5	0,9	10,7

	3,9	87,6	0,2		0,1	0,7	7,4
51-а сд	41,9	43,8	0,8	0,3	0,5	0,8	3,4
75-а сд	12,9	79,7	0,9	0,7	0,3	0,1	4,4
	0,5	98,6	0,02		-	0,01	0,9
80-а сд	32,7	55,1	1,8	0,2	1,2	0,3	3,2
	22,7	67,8	0,7		1,7	0,2	1,9
95-а сд	12,9	74,1	0,9	0,1	0,1	0,2	7,7
	2,1	88,9	0,1		0,2	0,2	3,0
96-а сд	7,2	83,6	0,8	0,1	0,3	0,2	5,7
	2,1	88,3	0,1		0,1	3,6	5,7
99-а сд	6,9	85,7	0,5		0,5	1,1	4,9
	0,5	97,3	0,1			0,1	1,9
100-а сд	7,5	84,2	0,3	0,05	0,3	1,3	6,0
	0,5	93,9	0,1		3,0	2,0	3,5
1-а кд	40,2	52,9	1,0	1,0	0,8	0,6	1,6
2-а кд	37,9	52,2	0,9	0,2	0,3	0,4	1,6
3-а кд	42,8	48,2	1,0	2,3	0,6	0,7	2,0
9-а кд	43,0	47,1	1,3	0,4	0,8	0,8	1,4
5-а авіа- бригада	33,9	54,7	1,4	1,2	0,9	0,9	7,0
7-а авіа- бригада	49,6	36,1	3,0			1,0	5,5
20-а авіа- бригада	34,2	55,1	1,5	0,3	0,1	1,2	6,2

Джерело: РДВА. – Ф.9. – Оп.32. – Од. зб.4. – Арк. 85-90, 133-134.

Демографічна катастрофа 1933 р. в Україні – голодомор, жертвами якого стали мільйони людей і в числі яких, безсумнівно, було чимало потенційних призовників, не могла не позначитися на складі військ УВО. Очевидно саме голодом, а також потенційною непоаяльністю українців можна пояснити те, що в Україні, на відміну від інших регіонів країни, територіальна система була згорнута не наприкінці, а вже до середини 1930-х рр. У березні 1938 р., судячи за даними Генштабу РСЧА, в Україні вже налічувалося лише кілька з'єднань, де українці становили фізичну більшість: у 58-й сд – 77,5% серед червоноармійців і молодших командирів, 51,7% – серед командного складу; у 15-й сд – відповідно 65% і 48%; у 7-й сд – 82% і 57,6%; у 100-й сд – 75,6% і 50%⁵⁰. Превуа лювали українці в цей час і серед курсантів ряду військових училищ (таблиця № 4). Однак після введення у дію постанови РНК СРСР і ЦК

ВКП(б) від 7 березня 1938 р. „Про національні частини і формування РСЧА”⁵¹, яка передбачала ліквідацію національних військових формувань та їх переформування на кадровий і екстериторіальний принцип комплектування, українську частину особового складу вищезазначених дивізій та училищ було перекинуто до інших регіонів СРСР⁵². У свою чергу, вже у травні-червні 1938 р. на територію України для проходження військової служби стали прибувати значні маси призовників з Середньої Азії, Північного Кавказу, РСФРР та ін.⁵³

Таблиця № 4.

Національний склад курсантів військових училищ, дислокованих на терені України. Станом на квітень 1938 р. (осіб)⁵⁴

училище	Загалом курсантів	Велико-роси	українці	білоруси	євреї
Київське піхотне	770	212	423	80	48
Одеське артилерійське	763	335	326	27	62
1-е Київське артилерійське	958	357	494	24	62
2-е Київське артилерійське	824	271	445	38	55
Одеське піхотне	802	259	429	22	57
Київське училище зв'язку	953	404	366	38	84
Сумське артилерійське	632	212	371	7	26

Джерело: РДВА – Ф.40442. – Оп.1. – Од. зб.1769. – Арк.48.

Доступні нам дані за січень 1939 р. про національний склад нового поповнення ряду частин ХВО, дають підставу робити припущення про те, що напередодні Другої світової війни, до початку загальної мобілізації, дислоковані на українському терені частини і з'єднання РСЧА вже були укомплектовані представниками багатьох національностей, при цьому етнічні українці становили в них меншість. Так, серед 1515 призовників, які поповнили до січня 1939 р. військове з'єднання № 4332 великоросів було 893, білорусів – 148, українців – 111, туркмен – 61, тюрк – 58, узбеків – 54, грузин – 51, азербайджанців – 35, татар – 31, армян – 18, євреїв – 12, мордвин – 11, гірських народностей Північного Кавказу – 14, осетин – 5, чувашей – 4, башкирів – 4, болгарів – 1, таджиків – 3. Національний склад 1138 новобранців з'єднання № 6402 був таким:

великороси – 765, українці – 83, білоруси – 11, грузини – 38, узбеки – 35, тюрки – 24, таджиків – 21, туркмени – 34, армяни – 27, осетини – 17, татари – 12, аджарці – 5, казахи – 7, чуваші – 32, німці – 13, каракалпаки – 3, болгарини – 5, інші – 6. У військовій частині № 5322 картина була відповідною: серед 749 червоноармійців нового поповнення великоросів було 414, українців – 31, білорусів – 127, узбеків – 55, грузин – 79, армян – 12, євреїв – 12, мордвин – 3, киргизів – 3, татар – 3, інших – 10⁵⁵. В 19-й авіабригаді серед 584 новобранців виявилось великоросів – 466, українців – 7, білорусів – 34, тюрків – 39, грузин – 8, узбеків – 9, казахів – 2, євреїв – 11, татар – 2, латишів – 1, осетин – 1, киргиз – 1, інших – 3⁵⁶.

Таким чином, національний склад Червоної армії в УСРР у міжвоєнний період не був сталим і зазнав суттєвих змін. На початку 1920-х рр. абсолютну більшість в ній складали великороси, які у складі прибулих з РСФРР частин і з'єднань привнесли радянську владу на територію України. У середині 1920-х – на початку 1930-х рр., під час проведення військової та національної реформ в СРСР, відбулася фізична українізація червоноармійського складу частин і з'єднань УВО. Більшою мірою це стосувалося територіальних, меншою – кадрових з'єднань. Начсклад округи нижньої ланки (молодші командири) був в абсолютній більшості українським, начсклад середньої і вищої ланок – складався переважно з великоросів. На початку 1930-х рр., незважаючи на триваючу тенденцію поступового скорочення частки українців серед червоноармійців (насамперед кадрових з'єднань), переважну більшість рядовиків УВО все ж складали українці. Дислоковані на терені України війська раніше, ніж це сталося в інших регіонах СРСР, стали переводитися на кадровий і екстериторіальний принцип комплектування. Ця обставина вочевидь була пов'язана з виявленням в умовах сталінської „революції згори” політичної неблагонадійності вагомою часткою переважно селянської, української частини червоноармійців, а також значними демографічними втратами, що їх понесла Україна внаслідок голодомору 1933 р., Процес переходу РСЧА з територіально-кадрової на кадрову систему з екстериторіальним, змішаним за національною ознакою принципом комплектування військ РСЧА завершився наприкінці 1930-х рр. Однак в Україні вже до цього часу фізична українізація червоноармійського складу Червоної армії відійшла у минуле.

¹ Див. наприклад: Пиха Д.Д. Борьба Коммунистической партии за укрепление советских вооруженных сил в 1921-1928 гг. (на материалах Украинского военного округа и парторганизации Украины): дисс. канд. ист. наук. – К.,

- 1964; Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории краснознаменного Киевского военного округа. 1919-1969. – К.: ПУ КВО, 1969; Советские Вооруженные силы. История строительства. – М.: Воениздат, 1978; Савушкин Р.А. Развитие советских вооруженных сил и военного искусства в межвоенный период (1921-1941). – М., 1989 та ін.
- ² Крушельницкий А.В., Молодцыгин М.А. Становление РККА как армии дружбы и братства народов // Боевое содружество советских республик. 1919-1922 гг. – М., 1982. – С.16-29.
- ³ Гречко А. На страже Союза Советских Социалистических республик // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 12. – С.5.
- ⁴ Гриневич Л.В. Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст.: національний аспект: дис. канд. історич. наук. – К., 1995. – 204 с.
- ⁵ Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.) // Історія українського війська (під редакцією Я.Дашкевича). – Львів, 1996. – с.10-331.
- ⁶ Бондарь О.М. Українізація та національні формування у військах УВО в 1922-1935 роках: автореферат дис. канд. історич. наук. – Одеса, 1997.
- ⁷ Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф.40442. – Оп.3. – Од. зб.1. – Арк.3.
- ⁸ Там само. – Оп.2. – Од. зб.3. – Арк.46-47; Там само. – Оп.3. – Од. зб.3. – Арк.10.
- ⁹ Там само. – Оп.3. – Од. зб.2. – Арк.10, 14.
- ¹⁰ Там само. – Арк.10.
- ¹¹ Там само. – Арк.15.
- ¹² Там само. – Арк.25.
- ¹³ Там само. – Оп.2. – Од. зб.3. – Арк.43-43.
- ¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.2. – Оп.2. – Од.зб.40. – Арк.33. У 1920 р. великороси у загальній масі цивільного населення УСРР становили усього 10,66%, євреї – 6,98%, німці – 1,32%, поляки – 1,22%, татари – 0,03%. Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Од.зб.2249. – Арк.14.
- ¹⁵ РДВА. – Ф.40442. – Оп.3. – Од. зб.2. – Арк.10. За період з травня по 4 вересня 1920 р. в КВО було мобілізовано 88900 осіб 1901-1883 років народження, у ХВО – 112545 осіб 1900-1896 років народження. Див.: Директивы командования фронтов Красной армии: Сборник документов. В 4-х т. – М., 1979. – Т.4. – С.278. Тут цит.: Крушельницкий А.В., Молодцыгин М.А. Становление РККА как армии дружбы и братства народов // Боевое содружество советских республик. 1919-1922 гг. – М., 1982. – С.22.
- ¹⁶ Там само. – Ф.4. – Оп.1. – Од. зб.170. – Арк.42-43.
- ¹⁷ Там само. – Арк.44, 46-47.
- ¹⁸ Там само. – Арк.43.
- ¹⁹ Там само. – Арк.43.
- ²⁰ Відповідно до даних Всеукраїнського перепису 1926 р. українці у загальній масі населення УСРР становили 80,1%, великороси – 9,2%, євреї – 5,4%, німці – 1,4%, поляки – 1,6% та ін. Див.: Мінаєв С. До основних підсумків

- поголовного перепису населення України // Більшовик України. – 1926. – № 15-16. – С.63.
- ²¹ Там само. – Од.зб.1909. – Арк.1.
- ²² РДВА. – Ф.25899. – Оп.2. – Од.зб.424. – Арк.232. Тут цит.: Бондарь О.М. Українізація та національні формування у військах УВО в 1922-1935 роках: дис. канд. істор. наук. – Одеса, 1997. – С.Арк.32.
- ²³ РДВА. – Ф.9. – Оп.32. – Од.зб.1. – Арк.92.
- ²⁴ Там само. – Арк.84.
- ²⁵ Там само. – Арк.51.
- ²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).. – Ф.1. – Оп.20. – Од.зб.2102. – Арк.43.
- ²⁷ Там само. – Од.зб.2322. – Арк.41.
- ²⁸ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Од. зб.134. – Арк.8.
- ²⁹ Там само. – Арк.8.
- ³⁰ Там само. – Ф.9. – Оп.36. – Од. зб.44. – Арк.4.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. – Арк.6.
- ³³ Там само – Арк.23.
- ³⁴ Там само. – Арк.58.
- ³⁵ Там само. – Од. зб.93. – Арк.2.
- ³⁶ Там само – Од. зб.89. – Арк.8.
- ³⁷ Там само. – Арк.61.
- ³⁸ Там само – Од. зб.85. – Арк.2.
- ³⁹ Там само – Арк.45.
- ⁴⁰ Там само – Од. зб.71. – Арк.2.
- ⁴¹ Там само. – Арк.7.
- ⁴² Там само – Арк.17-18.
- ⁴³ Киевский краснознаменный. Краткий очерк истории краснознаменного киевского военного округа. 1919-1969. – К., 1969. – С.109.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ РДВА. – Ф.9. – Оп.36. – Од. зб.98. – Арк.55.
- ⁴⁶ Там само. – Оп.32. – Од. зб.6. – Арк.65-66.
- ⁴⁷ Там само. – Од. зб.4. – Арк.124-125.
- ⁴⁸ Там само. – Од.зб.6. – Арк.29-30, 37-38, 45-46, 53-54.
- ⁴⁹ Там само. – Од. зб.4. – Арк.120-121.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.40442. – Оп.1. – Од. зб.1769. – Арк.37.
- ⁵¹ Там само. – Арк.233-234.
- ⁵² Там само. – Арк.12, 17, 38, 40, 55, 141, 143, 145.
- ⁵³ Там само. – Арк.40-41.
- ⁵⁴ Там само. – Арк.48.
- ⁵⁵ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.16. – Оп.32. – Од. зб.12. – Арк.90.
- ⁵⁶ Там само.